

A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA KIHÍVÁSA*

HÓDI SÁNDOR

Van a pszichológiának egy újabb igen népszerűvé vált ága, amely e felettébb sokarcú tudomány többi ágától azzal véli megkülönböztetni magát, hogy tárgykörét a *társadalom és a pszichikus jelenségek viszonyának* tanulmányozásában jelöli meg. S noha ez tárgykörnek talán kevésbé szabatos meghatározása, megkülönböztetett figyelmet érdemel mégis. Figyelmet érdemlő mozzanat ez azért, mert hiszen ha jól meggondoljuk, voltaképpen a pszichológia minden ága a társadalom és a pszichikus jelenségek viszonyának valamely vonatkozásával, aspektusával foglalkozik vagy volna hivatott foglalkozni, amely körülményre viszont különösebb hangsúly sehol sem esik. Sőt, inkább azt kell mondanunk, hogy bár a pszichológia nagy leleményességet mutat tárgykörének variálgatásában, következetesen mindig valami másban véli felismerni „adekvát” tárgyát, csak éppen nem a szociálpszichológia által kiemelt társadalom—egyen relációban. Megvan ennek is persze a magyarázata. E paramétereiben nagyon kevésbé kvantifikálható kérdéskörtől, a tudományosságot jelentő „tény és tárgyszerűség” követelménye után futva, igyekszik elhatárolni magát a pszichológia legtöbb ága. Aminek persze megint csak megvan az ára. Minél kizárólagosabb ez az elhatárolódás, annál kifejezettebb a tárgykör depzichologizálódása. Olyannyira, hogy sok esetben az emberre jellemző minőségek és sajátságok teljességgel el is tűnnek a „módszertani követelményeknek” ugyan eleget tevő, de ennyiben öncélúvá is váló pszichológiai kutatásokban.

A vázolt helyzet természetesen sok jeles kutatót kedvetlenülített el és késztetett arra, hogy a „lélekelennek”, vagy még inkább „élettelennek” megélt kutatási terepről „dezertáljon” és a szociálpszichológiában, mint az emberi pszichikum szociális meghatározottságait — névlegesen legalábbis — figyelembe vevő tudományágban keresse a megoldást. Növelte a szociálpszichológia presztizsét, hogy a pszichológiai kutatás egyéb sikerein a tárgykör meghatározásaival kapcsolatos bizonytalanságok és cél-

* Pataki Ferenc: Utak és választutak a mai szociálpszichológiában, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976

tévesztések rendre elméleti talajvesztéshez vezettek. Ugyanakkor mind valószínűbbnek látszott, hogy az *emberi pszichikum átfogó és egységes pszichológiai elméletének* kidolgozása, amelynek minden pszichológus érezni kezdte égető hiányát, a szociálpszichológia tárgyköre felől remélhető. A szélesebb látókörrrel és nagyobb ambícióval rendelkező kutatók szemében ezért is vált a szociálpszichológia mind becsesebbé.

A nagy nekilendülések azonban sorra kifulladtak, s a szociálpszichológusok nemcsak a „nagy elmélettel” maradtak adósak, de a „szűkebb feladatkörükbe” eső aktuális társadalmi események kapcsán is többnyire tanácstalanok maradtak, a váratlanul felépő emberi magatartásokra, konfliktusokra nem tudtak érdemi magyarázattal szolgálni. A nagy elvárások így kiábrándulásba fulltak, s mind több vád érte a szociálpszichológusokat. A szemrehányásokhoz, jogos, jogtalan kifogásokhoz társult aztán utóbb maguknak a szakmabelieknek az elbizonytalanodása is. Eredmény: a hajdani profétikus hangulat átcsúszott válságpszichózisba.

A szociálpszichológiához hasonló elvont tudományok történeteiben kevésbé járatos olvasóink tájékoztatására talán nem árt elmondanunk: a válságpszichózis szó hallatán véletlenül se gondoljanak rémülettel elegy száználommal idegösszeomlás előtt álló kutatókra. Merthogy ilyesmire szó sincs. A szociálpszichológusok túlnyomó többsége teszi a maga dolgát anélkül, hogy tudomása volna, mi több: valaha is tudomást szerezne helyzetének válságos voltáról. A válság színtere ugyanis elsősorban nem a közvetlen gyakorlat, hanem a tudományos irodalom. Márpedig tudvalevő, hogy a gyakorlati alkalmazásban levő szakemberek — és mért lennének ebben a szociálpszichológusok kivéteiek? — efféle publikációkat nem feltétlenül forgatnak.

A válság méreteire tehát csak a „válság irodalmából” lehet következtetni. Ami pedig a válságpszichózist illeti, az alatt a tudománykritika térnyerését és riasztó felhangjait kell értenünk, illetve azt a heves ellenérzést, amit ez kivált a legfeljebb mérsékelt reformokra hajlamos elméleti szakemberekből. S hogy is ne okozna a „túlzó” szakmai önkritika közöttük nagy riadalmat, ha ez az „önmarcangolás” hovatovább már azzal a veszéllyel fenyeget, hogy egyetemes kételyt támaszt a tudomány elért eredményeivel és eddig megbecsült értékeivel szemben.

Pataki Ferenc könyve, *Az utak és válaszutak* . . . ennek a válsághangulatnak a jegyében született. Pontosabban: ennek *ellenében* íródott, amennyiben a szerző nyíltan vallott célja éppen az, hogy alapos tudománytörténeti áttekintésével, az okok, előzmények és összefüggések higgadt elemzésével, s nem utolsósorban polemizáló stílusának megnyerő érveivel meggyőzze olvasóit, leszerelje a kételkedőket: nincs ok aggodalomra, vaklárma az egész . . .

Mivel azonban a helyzet távolról sem ennyire egyszerű, hadd kövessük nyomon okfejtését.

Pataki a hatvanas és hetvenes évek fordulójával keltezi a szociálpszichológia válságperiódusának kezdetét, amellyel kapcsolatban már könyvének bevezető soraiiban szükségesnek tartja leszögezni: bár a válságra utaló tényeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, miattuk sincs aggodalmaskodásra okunk. Hiszen, ha „a tényekhez tartjuk magunkat, azt látjuk, hogy *eddig* a válság szó divatja *csaknem* mindig a pszichológia nagyszabású új fellendülésének tünete és nyitánya volt” (7. old.). Ebből kifolyólag a jelenlegi válságperiódusra is úgy kell tekintenünk, mint e tudományág kitüntetett fejlődési szakaszára, mint átfogó és mindenre kiterjedő önkritikai számvetésre, amely a pszichológia nagyszabású fejlődéséhez új nekirugaszkodás támpontja lehet.

Ezzel a lelkesítő értékeléssel maradéktalanul egyet is érthetünk. Csakugyan, ha a válságra úgy tekintünk, mint *átfogó és mindenre kiterjedő önkritikai számvetésre*, a válságtudatot kísérő riasztó felhangoktól sincs okunk félni. Tünetei és kellékei ezek a társadalom-lélektani gondolkodás — tudatforma — kiforrásának, átrendeződésének.

E szélesmellű kiállás után annál meglepőbb Pataki aggályoskodása, mi több a válság érlelte „nagyszabású fellendülés” vonzó perspektíváival szemben megnyilvánuló *kishitűsége*, amint sor kerül a szociálpszichológia szocialista országokbeli helyzetének megítélésére. A jövőt érlelő kritika ebben a vonatkozásban legfeljebb annyiban érdekl, hogy miként vehetné el annak élet. Gyámkodására magyarázattal is szolgál. Arra hivatkozva, hogy Keleten a szociálpszichológia csak nagy késéssel szerzett magának polgárjogot, úgy találja, hogy e történelmi késésből fakadóan, na nem is váratlanul, „de némiképp késületlenül érzi az itteni szociálpszichológusokat egy néhány nyomasztó kérdés” (9. old.).

E nyomasztó kérdések egyikét Althusser veti fel, mégpediglen oly módon, hogy megkérdőjelezi a szociálpszichológia tudományosságának hiteletét. Althusser értékelése szerint ugyanis a szociálpszichológia nem egy valóságos tárgykörrel lát el bennünket megbízható ismeretekkel, hanem egy szociális adaptációs technikát bocsát rendelkezésünkre. Más szóval, a vád az, hogy a szociálpszichológia *valóságfeltáró* munka helyett *manipulatív* célokat szolgál.

Pataki helyénvalóan utal a fenti tétel *logikai* ellentmondására. Vajon miként volna lehetséges a szociálpszichológiát felhasználni manipulációs célokra, ha az nem rendelkezne semminemű valóságismerettel és reális tartalommal?

De minthogy az Althusser által megfogalmazott vád széles körben meghallgatásra talált, nem lehet szó nélkül hagyni. Már csak azért sem, mert — és éppen ez Pataki egyik legfájóbb pontja — a nyugati „ultrabaloldali” értelmiségi csoportok is ezt használják fel vádaskodásaikban, mely szerint a szociálpszichológia alkalmasint szocialista országokban is manipulatív technikává válhat.

A nyomasztó kérdést Pataki végül úgy oldja fel, hogy megszorításokkal látszólag elfogadja a tétel érvényét. Ma már — mondja — a java szociálpszichológusok „még Nyugaton is” tisztában vannak azzal, hogy vissza lehet élni a szociálpszichológia eredményeivel. És éppen e körülmény miatt a polgári szociálpszichológia marxista bírálatának egyik legfontosabb feladata az, hogy feltárja, miképpen válhatnak a szociálpszichológiai kutatás eredményei sajátos ideologikus közvetítések révén utópisztikus társadalomátalakítási szándékká, szociotechnikai manipulációkká, hibás társadalomontológiai gondolatfuttatások megalapozóivá.

De — és itt válik nyilvánvalóvá egyetértésének látszólagossága — Pataki sajátosan *megkettőzi* a szociálpszichológia bírálatának lehetőségét: egyfelől e tudományág világosan megfogalmazott vagy hallgatólagosan előlegezett elméleti-ideologikus előfeltevéseinek bírálatára, másfelől a szaktudományos eredmények immanens kritikájára.

Pataki egész későbbi gondolati építkezése ezen a különbségtévesztésen nyugszik, amelynek fontosságát nem győzi elégszer aláhúzni. Mindenekelőtt „módszertani” szempontból tartja a két elemzési sík határozott elkülönítést előnyösnek, mely szerint egyszersmind a „termékeny viták” feltétele. Valójában azonban a szociálpszichológia *ideologikus-manipulatív funkciói* bírálatának és a *szaktudomány eredményei* tárgyalásának szétválasztása azt a rejtett célt szolgálja, hogy felmentse általa „a” szaktudományt, annak „immanenciáját” —tárgykörét, módszertanát, fejlődésének rugóit stb. — a szükséges ideológiai kritika alól.

Más szóval, az értelmezési síkok megkettőzése révén, Pataki a szociálpszichológiai ideologikus szerepét egyértelműen és kizárólag a közvetlen gyakorlati felhasználás terén tetten érhető manipulatív technikára szűkíti le. Ezen a tárgyalási alapon aztán könnyed eleganciával elismeri, hogy a szociálpszichológia alkalmazásával, eredményeivel természetesen vissza lehet élni, fel lehet azt manipulatív célokra használni (az ideológiakritika dolga, hogy feltárja ennek rugóit), de emiatt — s ez itt a lényeg — magát a szaktudományt „immanens fejlődésében” nem lehet elmarasztalni. Ami viszont a szaktudomány fejlődését, eredményeit és buktatóit illeti, arról — s ez volna Pataki asztala — a szakkritika illetékes számot adni.

Nagyon fontos mozzanat ez. Mert amíg, meggyőződésünk szerint, a pszichológia mindenkori válsága azokhoz a társadalmi feltételekhez kötött, amelyek mozgása, változása éppen hogy a pszichológia ideologikus funkciója miatt vezet e tudomány feszítő ellentmondásaihoz, Pataki, megkerülve a válság társadalmi-ideologikus hátterét, a válságot szorosan a tudományág immanenciájához köti, mintegy a fejlődés belső mennyiségi növekedése által teremtett feszültségből eredezteti. Az empirikus vizsgálatok útján szerzett ismeretekhez, tapasztalatokhoz viszonyítva — írja — az elméletképzés elmaradt, s így a kísérleti adatok általánosíthatósága

és gyakorlati jelentősége körül kételyek támadtak. („Az egy-egy kutatási területen felhalmozott látványos bőségű eredmények egyre-másra kelletlen és kesernyés megállapításokkal párosultak” 13. old.) De hogy az empirikus kutatások és az elméletképzés között voltaképpen miért is támadt ez a feszítő diszkrepancia, az erre vonatkozó magyarázattal Pataki adós marad. Illetve beéri azzal, hogy ezt a meghasonlást a „még fiatal” tudományág „serdülőkori krízisének” számlájára írja. Érzésünk szerint azonban, bár kétségekkívül frappáns ez a fejlődésélektani hasonlat, ha a válságot ilyen semmitmondó általánosságokra vezetjük vissza, érdemi vitáról már aligha lehet szó.

A szociálpszichológiát érintő *másik* kínos kérdés e tudományág sajátos helyzetéből fakad. Abból a körülményből, hogy a szociálpszichológia a társadalmi objektivációk és a szubjektív személyi szféra között az elméleti híd szerepét volna hivatott ellátni. Vagyis a szociálpszichológiában egy olyan tudományra volna szükség — mondja Newcomb gondolatait összefoglalóan Pataki —, „amely egyaránt tekintetbe veszi mind a pszichikus folyamatok valóságát, mind pedig a társadalmi szervezetek és struktúrák realitását” (13. old.). Ez a feladat azonban mind ez ideig megoldatlan: a szociálpszichológia kettősségét — a *szociológiai* és *pszichológiai* beállítódást — egy átfogó elméleti értelmezés szintjén mindmáig nem sikerült meghaladni.

Az okokat illetően Pataki ismét elvont általánosságokat említ. Ez a dilemma azért kíséri mindmáig a szociálpszichológia fejlődését — írja —, ami napjainkra feszítő elégedetlenségé mélyült, mivel a szociálpszichológusok „elméletileg tarthatatlan gondolati mintával” vélték meghaladni a szociológiai, illetve pszichológiai látásmód egyoldalúságait (uo.).

Mint további problémát említi még az alap- és alkalmazott kutatások között támadt feszültséget, az elméletképzés és a kísérletezés, a teoretizálás és az empirikus adatszerzés szembeállítását, helyénvalóan állapítva meg, hogy ezek, s más hozzájuk fogható viták, a szociálpszichológia „hamis dilemmái”.

Mindezek után, ha el is fogadjuk Pataki érvelését, miszerint ezek volnának a szociálpszichológiának azok a „neuralgikus pontjai”, amelyeké voltaképpen együtt születtek e tudományág jelentős eredményeivel, s bár kevésbé érezhető módon, de jelen voltak korábban is, hogy most felerősödve, „egybemarkolva” ne csak vitákat gerjessenek, de okot adjanak feles aggodalmaskodásra, önostorozásra, csüggesztő lehangolódásra, ha el is fogadjuk a fejlődés eme belső mozgását a válság egyfajta értelmezéseként, semmiképpen sem érhetjük be ennyivel. Sőt, az okoknak ez a lajstroma attól sem válik teljessé, „kimerítővé”, ha — miként Pataki — kiegészítjük ezt olyan „külső tényezőkkel”, mint pl. az „ultrabaloldali mozgalmak”, „faji összecsapások”, „fiatalok rebelliói”, „politikai szervezetek működési zavarai” stb., amelyek — úgymond — mind közreját-

szottak a válság kiéleződésében. Mert mindez végső soron, a maga helyzet-állósága ellenére, csak tüneti értelmezése (s ennyiben elkendőzése is) azoknak a szerepköri feszültségeknek, amelyek messze túlmutatnak e tudományág immanens fejlődésének belső történésein.

Hogy erről meggyőződhesünk, elég nyomon követnünk Pataki kiüt-keresését.

Pataki kimerítő tudománytörténeti áttekintése során nemcsak hogy feltárja és főbb összetevőire bontja a szociálpszichológia válságának Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban történő kibontakozását, de közben érzékelteti a válság leküzdésének útjában álló legfőbb akadályokat is. Érzése szerint nyugati kollégái a „nagy elmélet” (General Integratív Theory) megszületésétől várják a szociálpszichológia megújulását. Ez az átfogó integratív elmélet lesz majd hivatott áthidalni a sok „mini-” és „közép-elmélet” közt feszülő ellentmondást, mint ahogy a steril, sehol sem kamatoztatható szociálpszichológiai kutatásoknak is ez a „nagy elmélet” volna hivatott nyújtani igazi perspektívát. De hogy tulajdonképpen milyen is lesz ez az elmélet, hogyan és miként fog majd létrejönni, azt egyelőre, úgy tűnik, lehetetlen volna megjósolni. De bizonyosak lehetünk abban — mondja nem minden ironia nélkül Walstert parafrazálva Pataki —, hogy ennek az előre nem látható elméletnek a tartalmát a „valóság elméleti előrelátása” fogja alkotni.

Pataki helyénvalóan állapítja meg, hogy a „nagy elmélet” után kiáltó úr tulajdonképpen a szociálpszichológia számára „metaelmélet” szerepét játszó *társadalomontológia hiányát* jelzi. S ennyiben a marxizmus talaján álló szociológusok előnyben is volnának nyugati kollégáikkal szemben. Hiszen a marxizmus, elvileg, szilárd társadalomontológiai háttérrel kínál fel. Más kérdés, hogy az ebben rejlő lehetőséget hogyan és miként tudják kutatóink szaktudományuk szintjén kamatoztatni.

Joggal figyelmeztet Pataki arra is, hogy a marxizmus részéről bírálatra szoruló „polgári szociálpszichológia” mennyire nem tekinthető egységes, tagolatlan képződménynek. Helyette, ha jobban utánajárunk, hol nyíltan, hol rejtetten vitatkozó, egymással szembehelyezkedő törekvéseket találunk. A „polgári szociálpszichológia” elvont s általános bírálatánál célszerűbb tehát, ha a számottevőbb konkrét törekvésekre figyelünk fel és igazságtartalmuk, valóságghűségük, ígérteességük stb. alapján megpróbálunk „szövetségesekre” lelni köztük. Amire, Pataki szerint, „a még olyannyira fiatal hazai szociálpszichológiának”, a fejlődéséhez szükséges megbízható tudományos támpontok végett, nagy szüksége lenne.

A szociálpszichológia marxista kritikájának terjedelmes teret szentelve, Pataki ismételten az ideologikus kritika túlfeszítéseiből eredő „kockázatokra” hívja fel figyelmünket. Mondván, hogy könnyen válnak ezek a kritikai reflexiók elnagyolt, deklaratív jellegű eszme-futtatássá, amennyiben az a „szaktudomány megítélését csupán lehetséges vagy *valóságos* és

kézzelfoghatóan tapasztalt ideologikus mozzanatainak bírálatára korlátozza” (60. old.). Amit úgy is értelmezhetünk, hogy a szociálpszichológia tapasztalható ideologikus szerepvállalásai nem szabad, hogy árnyékot vessenek a jövő perspektíváira. Hogy nagyobb nyomatékot adjon a marxista kritika „túlfeszítéseivel” kapcsolatos aggályainak, a genetika és a kibernetika múltbeli szomorú példáira hivatkozik, amelyek — Pataki szerint — éppen annak estek áldozatul, hogy a *szaktudományos* kritika alárendelődött az ideologikus-filozófiai kritikának. De ugyanennek az ideológiai „prekonceptciónak” vált áldozatává — mondja — a pszichológia, szociológia, etika, demográfia és nem utolsósorban maga a szociálpszichológia.

Osztikjuk Pataki aggodalmát, ámde úgy véljük, hogy illuzórikus volna a jelzett tudományok balsorsát a kellő szaktudományos kritika hiányával magyarázni. A tudományos életben fellépő torzulások szükségyszerű kisérvényeségei a társadalmi gyakorlat torzulásainak. Következésképp semmiféle szaktudományos kritika sem tudja ennek útját állni. Mint ahogy a tudomány kötelező ideologikus szerepvállalásait sem képes tartósan ellen-súlyozni.

És itt mutatkozik meg a „szakkritika” lehetőségeivel szemben Pataki elfogultsága, illetve itt válik nyilvánvalóvá, hogy számára mennyire külsődlegesek az ideológiakritika lehetséges szempontjai, s hogy ezek részéről mennyire kényszeredetten fogadottak. Pataki gondolatvilágának nagy dilemmája feszül emögött, ami már a tudománykritika értékelési módjainak megkettőzésében felmerül, hogy később sokkal élesebb formában is megfogalmazódjék. Vajon „tisztán *ideologikus képződmény-e* (ti. a szociálpszichológia, H. S.), vagy pedig *szaktudományos* áramlat is; pontosabban: milyen arányban ötvöződik benne e két mozzanat?” (39. old.) — kérdezi mintegy önmagától Pataki, amire válasza könyvében mindvégig felemás marad. Mert, ha a helyzet úgy kívánja, tud ő egy-értelmű s a marxizmus szellemének megfelelő válasszal szolgálni: Minden ízében a „társadalmi valóságra utaló” és „gyakorlati elkötelezettséggel rendelkező” tudományról van szó, mondja egy helyütt (60. old.), amely „mindig meghatározott társadalmi intézményrendszeren *belül* működik, s kifejezetten vagy előfeltevések formájában, annak uralkodó ideologikus áramlatait, uralkodó értékeit védi”, mint ahogy gyakorlati téren is „az őt intézményes alakban fenntartó struktúra optimalizálására irányul”. A baj csak az, hogy amit a „marxista” Pataki ekként kinyilvánít, azt a polgári szociálpszichológia „megbízható tudományos értékeiért” kardoskodó Pataki nem veszi komolyan. Nem veheti komolyan, hiszen az egyet jelentene a mindenre kiterjedő ideológiakritika létjogosultságának elfogadásával, egyet jelentene a „szakmai kritika” számára éppen hogy kiharcolt „territórium” feladásával. Márpedig Pataki legfőbb gondja az, hogy a tudomány „immanens értelmének és értékeinek” nevében az ideo-

lógiai kritikát távol tartsa a szociálpszichológia egynémely vonatkozásától. S hogy valamiképpen a marxista indíttatású kritikát is lefegyverezze, elrettentő példaként a dogmatizmusra hivatkozik, annak gyanúját kelteve, mintha a marxizmus részéről minden határozottabb ideológiai kritikai számonkérés eleve a régi szellem újjáéledésével fenyegetne.

De keltsen ez az inszinuálás bármilyen visszás érzést is az emberben, ez aligha fogja a marxista kritikát a „szaktudomány” falai elől meghát-rálásra kényszeríteni. Annál kevésbé, mivel ezek a „falak”, akárha szak-tudományos módszerek és tények formájában is, de valamely más ideoló-gia menedékét jelentik.

Abban viszont kétségtelenül igazat keli adnunk Patakinak, hogy az ideologikus kritika csak a dolgok egyik végét jelenti, s hogy az igazi ne-hézségek nem is e téren, hanem a szaktudomány „hogyan tovább?”-jáb-an, a pozitív építkezés útkeresésének buktatóiban merülnek fel. Ennek a feladatnak a megoldása annál súlyosabbnak látszik, mivel a szocialista országokban sem beszélhetünk valamiféle egységes „marxista szociálpsi-chológiáról”, amelyen belül legfeljebb már csak bizonyos finomító ideoló-giai kritikai munkálatokat kell elvégezni. Minthogy „marxista szociál-pszichológia” helyett merőben különböző és egymást lényegileg kizáró elméleti felfogások és gyakorlati törekvések élnek (vissza e fedőnévvel) békés egyetértésben, a soron levő feladat az volna, hogy e tudomány tárgyáról, fogalmi rendszeréről, gyakorlati szerepéről s fejlődésének ie-hetséges alternatíváiról alkotott sokféle elképzelés közelítsen valamiféle egységesebb tudományos platform felé. Ez idő tájt azonban még az alap-vető nézetkülönbségek sem fogalmazódtak meg, mondhatnánk: a szociál-pszichológián belüli anarchia még nem is tudatosult kellőképpen. Ebben a helyzetben, mondja Pataki, „*a marxizmus tisztán deklaratív alkalmazása*” jelenti a legnagyobb kockázatot. S ezt illetően fenntartás nélküi osztjuk aggályait. A deklarált elvek ugyanis, éppen azért, mert a konk-rét kutatások szintjén nem érvényesülnek, erőszakolt jelenlétükkel előbb-utóbb kételyeket támasztanak: érvényesíthetők-e egyáltalában a marxista társadalomontológia előfeltevései a szociálpszichológiában?

A jelzett problémákkal való határozott szembenézés híján, a nézetkü-lönbségek egyeztetése — egyáltalában: kimondása, tudatosítása — nél-kül várható, hogy a szocialista országokban is gyökeret ereszt a nyugati kollegákra jellemző alapézés, mely e tudományág elméleti „áttörésétől”, korszakalkotó „felfedezéseitől” várja a megújhodást.

Ami tendenciaként már most is jelen van, s Pataki borúlátó megjegy-zései éppen ezt veszik célba. Pataki szerint ugyanis a szociálpszichológia várt „átfogó és valóban újszerű elméleti aternatíváinak kidolgozása ma még minden jel szerint idő előtti feladat” (75. old.), ha ugyan realizál-ható lesz ez az óhaj valaha is. Hiszen — mondja — az ilyen nagy hord-erejű elmélet létrejötte „nem egyszerűen a nekibuzdulás és az elszánás,

még kevésbé a programszerű kinyilatkoztatások, a szubjektív óhajok függvénye”. Végso konzekvenciája pedig az, hogy a „nagy elmélet” ábrándkergetése helyett akár az empirikus kutatás, akár a kritikai elemzés, akár az elméletképzés igényével kapcsolódják ki-ki valamely *konkrét kutatási témához*. E parcialitás mint kutatási stratégia mellett szóló érvek látja azt is, hogy ekként legalább úgy az elméleti-kritikai, mint az empirikus kutatások kapcsolódhatnak a *társadalmi gyakorlat* különböző területeinek eredményes fejlesztéséhez.

Magyarán szólva, Pataki a szociálpszichológiának erősen legitim szerepet javall. S ha ennek a szerepvállalásnak adott társadalmi viszonyok között meg is van a maga „értelme” és „haszna”, a szaktudománynak súlyos árat kell fizetni érte. Emiatt nem tud a szociálpszichológia felnőni áhított tárgyához; ahhoz, hogy a társadalom konkrét tagjainak viselkedésében, gondolkodásában, életérzéseiben megnyilvánuló „pszichikus entitás” és a társadalmi objektívációk, intézmények, struktúrák kölcsönhatásaival érdemben foglalkozhasson, hogy a társadalmi összszmogásra vonatkozóan elméleti támpontokkal szolgálhasson.

Amire egyébként Pataki megítélése szerint nincs is szükség. Ellenkezőleg. Álláspontja az, hogy a szociálpszichológiát kell az efféle „túlméretezett igényektől” megfosztani. Már csak azért is, mert — végül is ide lyukadunk ki! — Pataki szerint a szociálpszichológia számos zavara és belső bizonytalansága éppen hogy e tudományág „túlemancipálódási törekvéseivel” magyarázható. De nem elhanyagolható szempont az sem, hogy ezek a „túlméretezett törekvések” a „társadalomtudományi megismerésben elérhető pontosságot” szavatoló kutatási módszerek híján tág teret kínálnak „a társadalmi emberről folytatott *mindenfajta* általános elmélkedésnek és esszéisztikus eszmefuttatásnak” (77. old.), ami természetesen „tudományosságában” mélyégesen komprommitálhatja a szociálpszichológiát.

Régi védekezőreflexei ezek a pszichológiának. Ha valamivel nem boldogul (vagy nem kíván foglalkozni), legyen az mindjárt akár a „lélek” vagy — mint ezúttal — a konkrét „emberi élet”, azt kirekeszti tárgyköréből, s csak azt vallja sajátjának, amit (neo)pozitivistá módszertanával „tényként” verifikálhat.

De hogy a szociálpszichológia tárgykörét illetően ne hagyja kétségek között olvasóit, Pataki nagy figyelmet (és teret) szentel ennek a kérdéskörnek. A marxizmus klasszikusaitól kölcsönzött megfelelő idézetek értelmezésével mindenekelőtt arról szeretne meggyőzni bennünket, hogy az „empirikus-történelmi egyén” mindennapi életének szintje (színtere) és a társadalom strukturális viszonyai „más minőségű és más ontológiai státuszú viszonykomplexusok” (80. old.), amelyek egymástól „elütő dinamikával” és „sui generis törvényszerűségekkkel” rendelkeznek. Következés-

képp ezeket semmiképpen sem lehet valamely tudományág egységes tárgy-köréként kezelni.

S ha nem lehet, ez esetben mit tekintsen a szociálpszichológia tárgyának: a társadalmat vagy az egyént? Melyiket tartsa elsődlegesnek, meghatározónak, melyikből induljon ki?

Pataki szerint, amíg a polgári szociálpszichológusok inkább az ember pszichikus sajátosságainak működésére fektetnek nagyobb hangsúlyt, a marxisták közül sokan arra hajlanak, hogy a személyiséget pusztán elvont szociológiai kategóriaként értelmezzék. Nyilvánvaló, hogy mindkét álláspont helytelen. S természetesen, ha ilyen mereven szembeállítjuk egymással a két pólust, akár az egyénre, akár a társadalomra esik választásunk, az eredmény — választásunknak megfelelően — vagy pszichológiai, vagy szociológiai redukcionizmus. Hogy e két irányból is fenyegető redukcionizmusnak elejét vehessük, mondja Pataki, az egyes tudományágak természetes munkamegosztását kell szem előtt tartani. A szociálpszichológia ne formáljon jogot se a pszichológia, se a szociológia tárgykörére, hanem e két szféra közötti *közvetítésben* keresse teendőit. Más szóval, Pataki a szociálpszichológia tárgyát az „egyéni különösség” világa és a „társadalom strukturális összefüggéseinek” szintje közé helyezi, mintegy a híd szerepét szánva e tudományágnak a pszichológia és a szociológia között.

A szociálpszichológiának ez a „közvetítői” szerepe, látjuk, nemcsak hogy nem mond ellent a valóság különböző szintekre való tagolásának, de azt, saját tárgyköre igazolásaként, eleve előfeltételezi. És éppen e sajátos tárgymeghatározás miatt, Pataki nem ismeri fel vagy nem fogadhatja el azt az ontológiai tényállást, hogy az ember egyéni sajátságában egyszersmind a strukturális viszonyok kifejezője is. A „marxizmus” nevében leszögezi ugyan, hogy a strukturális viszonyok „végső soron” az egyéni létezést is meghatározó tényezők, de úgy véli, hogy ezek korántsem szabják meg, nem merítik ki maradéktalanul az egyén lelki világát. Márpedig, ha nem merítik ki, visszamarad valami, amit nyilvánvalóan másból kell származtatni és magyarázni.

Ezek után alig több üres szójátéknál kijelenteni, hogy e két szféra elkülönítése nem vezet a társadalmi viszonyok dualisztikus szemléletéhez. Pataki ugyanis, érezvén az „egy és oszthatatlan” valóság felparcellálásának nyomasztó következményét, hevesen tiltakozik a dualizmus lehetséges vádja ellen, mondván, hogy az egyéni életszférának és a társadalmi strukturális viszonyoknak az elkülönítése pusztán „logikai” természetű és „metodológiai” szempontok miatt szükséges. A fogalmak csúrése-csavarása s gondolatainak utólagos korrekciói azonban szemléletének ezt az alapvető sajátosságát nem tudják kellőképpen elkenődni.

Ezek a dimenziók ugyanis a maga létezésében egységes és oszthatatlan embert két értelmezés különmemű hálójára feszítik fel. Egyfelől tudomá-

nyos kutatás tárgyává tesszük a társadalmi lét strukturális viszonyait, másfelől az egyén interszjektív viszonyait, sőt, a szociálpszichológia „közvetítői” szerepe folytán vizsgálat tárgyává tehetjük a társadalmi-személyi viszonyok valamely újabb s még bizonytalanabb régióit, csak éppen az emberi élet a maga egységében, a létezés hogyanja és miértje válik érdektelenné. Illetve mindaz, amit az ember saját életéeként — a módszeres tudományos kutatáshoz mit sem értve — legfontosabbnak vél, az a szépirodalom vagy legfeljebb az „esszéisztikus eszmefuttatások” tárgykörébe kerül.

Pataki értelmezésében a „marxizmus” „kitessékeli” a pszichológiát a társadalomontológia területéről, minthogy a társadalmi-gazdasági alakulatok működése nem vezethető le az egyéni pszichikum sajátosságaiból. Valójában az történik, hogy Pataki itt a „mosdóvízzel a gyereket is kiönti”. Mert a szubjektívizmusnak, amit joggal bírál, a marxista társadalomontológiában valóban nincs helye. De attól még, hogy az egyéni pszichikum sajátzerűségeiből a társadalmi-gazdasági történések nem vezethetők le, nem veszi el a szubjektív szféra a maga ontológiai jelentőségét. Illetve, amennyiben ez elméleti szinten mégis megtörténik — ahogyan Patakinál is —, úgy erőszakoltan szétválasztjuk a *tárgyi létet* és annak *megélését*; megengedhetetlenül egymás alá rendeljük a létezés tárgyi tartalmát (strukturális viszonyok) és e tárgyi tartalom emberi életként való megjelenését (interszjektív történések).

Jellegzetes hibája ez a minden dialektikát nélkülöző valóságértelmezési kísérleteknek.

Társadalom és személyiség — strukturális viszonyok és interszjektív viszonyok — ugyanis a valóságban olyan komplexusok, amelyek *folytonosan* átcsapnak egymásba, s így *egyszerre és elválaszthatatlanul* önállóak és összetartozóak. Bármelyik komplexust is válasszuk le (akárha viszonylagos érvénnyel is) statikus képződményként a másikról, azonnali képződményünk szüleményét tesszük meg vizsgálatunk tárgyául, de nem a reális valóságmozzanatot.

Hegel, de különösképpen Marx óta nem célszerű megfeledezni arról, hogy a „lényeg”, amit általában keresünk, nem feltétlenül és kizárólag a dolgok elvont gondolati általánosításában van, hanem sokkal inkább a vizsgált jelenségek dialektikus mozgásában. Ami számukra itt és most azt jelenti, hogy személyiség és társadalom bár olyan komplexusok, amelyek közül bármelyik oldal kifejezi azokat a viszonyokat, amelyeket kölcsönösen, egymástól elválaszthatatlanul képviselnek, mindegyik tag, a maga sajátos módján, megnyilvánítja a „lényegét”, minthogy a lényeg képződményeivel állunk szemben. Ámde mivel e képződményeknek nincs egymástól függetleníthető létük, mivel egyik komplexus sem létezhet a másik nélkül, az emberi létezés ontológiai lényegét mindenekelett az emberi egyénnek abban az átélő-cselekvő magatartásában kell keresnünk, ame-

lyen keresztül mindkét oldal szüntelenül „feladja” és „visszaszerzi” létezését, megszüntetve és újrászerezve „elkülönültségét”.

Az interszjektív viszonyoknak és a társadalmi strukturális viszonyoknak ez a szüntelen egybefolyása és különválása, a kölcsönhatás és az átcsapás, a dialektikus folyamat maga, éppoly, ha nem fontosabb láncszeme az emberi lét megértésének, mint a két komplexus bármelyike. Mert végül is, a komplexusok kölcsönhatásának ez a folytonossága jelentené a filozófia absztrakt nyelvén az „egy és oszthatatlan” ontológiai valóságot. S amit a filozófia ilyen fennköltén fogalmaz meg, az az egyszerű ember szempontjából a leghétköznapiabb élet. Csak éppen a tudomány nem tud mihez kezdeni a „lényeg” ily módon történő megnyilvánulásával, egyfelől elérhetetlennek nyilvánítva, másfelől banálisnak tartva azt tárgyköre számára.

Különösképpen a pszichológusok jönnek zavarba, ha efféle — az emberi étellel kapcsolatos — banális kérdésekkel zaklatják őket. Mintha tudományuk árulása lenne, ha a „lényeket” nem az izolált komplexusok egyikében, hanem a jelenségek dialektikus mozgásában keresnék.

S lám — nyilván a szubjektivizmus vádjától való rettegés — Patakit is milyen elhirtelenkedett kijelentésre készíti: A „pszichológia — írja — egyedül soha, semmilyen körülmények és feltételek között sem lehet a ‚korproblémák’ titkainak tudója” (88. old.). Eltekintve attól, hogy az idézetben szereplő „egyedül” szóval nemigen lehet mit kezdeni, hacsak nem vesszük komolyan, hogy Pataki valamiért ragaszkodik a pszichológia antidialektikus szemléletéhez, ha ettől a Patakira egyébként jellemző óvatos körülményeskedéstől eltekintünk is, a tétel maga akkor is hamis. Vagy ha mégis igaz volna, abban az esetben a pszichológiára mint tudományra nincs az ég világon semmi szükség. Hacsak — s végre eljutunk a válság mélyen rejlő okáig — a ‚korproblémák’ titkainak firtatása helyett valami más feladattal nem ruházzuk fel.

Bizonyos értelemben persze igaza van mégis Patakinak. A pszichológia *jelen formájában* csakugyan nem valami jelentős titkok tudója. De nem azért, mintha a szubjektív szféra felől soha nem juthatnánk „nagy titkok” nyomába, hanem mert a pszichológiának ideologikus szerepköre folytán be kell érnie az „egyéni különösség” világával, a társadalmi strukturális létől *leválasztott*, attól fogalmilag, gondolatilag — ha úgy tesszük: metodológiailag — függetlenített jelenségegyüttes metafizikus (antidialektikus) magyarázatásával. Nem mintha az egymástól függetlennek, elszigeteltnek, változatlanoknak, egyszer s mindenkorra adottnak vélt dolgokat, jelenségeket, akár az „egyéni különösség” világán belül is, nem lehetne rendszerezni, értelmezni, kutatni. Látványos tudományos eredmények születhetnek és születnek így. Csakhogy ezek az eredmények eleve alá vannak rendelve a strukturális viszonyok adott rendszerét szemlel igazolni hivatott ideologikus szférának, — hiszen az „egyéni kü-

lönösség” világának a társadalmi strukturális viszonyokról történő leválasztása elsődlegesen éppen ezt a célt szolgálja. S a pszichológiára az a feladat hárul, hogy az „egyéni különösség” világában arcot, sorsot öltő társadalmi strukturális viszonyokat mint az „emberi természet” sajátosságait a tudományos törvények státusával ruházza fel.

Pataki attól retteg, hogy a pszichológia a társadalom elmélete kíván lenni. Erről azonban szó sincs. A *pszichológia csak az emberi arculatában megmutatkozó társadalmat volna hivatott mintegy önmagával szembeesíteni*. De ideologikus szerepe folytán éppen ettől esik el, illetve ezt a szembeesítést oly módon kénytelen elvégezni, hogy az interszubjektív viszonyok történéseit értelmezve a társadalmi strukturális viszonyok adott formájára ne utaljon vagy kérdezzen.

A pszichológiának ez az ideologikus kötöttsége, s ezzel kapcsolatosan a „korproblémák titkainak” megfejtésére jogot formáló tudományos aspirációk szárnyszegése az *Utak és választak*ban nem fogalmazódik meg világosan: az összefüggések nem válnak egyértelművé és nyilvánvalóvá az olvasók számára. Nem mintha Pataki teljességgel megkerül(het)né ezt a problémát. Ellenkezőleg. Anélküli, hogy olvasói előtt kellőképpen kibontaná, határozott állásfoglalásra késztet. Elfogadva, „adottnak” tekintve a pszichológia nyújtózkodási lehetőségét (ideologikus kötöttségeit) a „túlfeszített önállóságot”, a „túlemancipálódási törekvéseket” marasztalja el mint a válsáért felelős tényezőket. Amiben van is némi logika, amennyiben a nyugtalansáért csakugyan a pszichológia különböző apologetikus szerepvállalásaival kapcsolatos kételyek tehetők leginkább felelőssé.

Más kérdés, hogy amíg mi ezt a kételyt a pszichológia fejlődését serkentő kritikai reflexiók szükséges előfeltételének látjuk, Pataki rossz „hangulati állapotnak” tartja, ami zavarja, gátolja a „módszeres, nyugodt kutatómunkát”.

Az *Utak és választak* . . . megírásával, Pataki kétséggkívül sok fontos kérdést aktualizál. S ha érzésünk szerint e kérdésekkel kapcsolatban sok esetben vitatható argumentumokkal is szolgál, munkája, talán éppen a más vélemények kihívásával, serkentően hathat a marxista indíttatású kutatók számára a válság mélyebb összefüggéseinek feltárásában.